

Bij het overlijden van Pierre Bourdieu

Pierre Bourdieu, de denker en onderzoeker, die lange tijd het middelpunt vormde van de sociologie in Frankrijk en in de omringende landen heeft zichzelf altijd als een buitenstaander beschouwd. Hijzelf herleidde dat op zijn provinciale, eenvoudige afkomst. Een achtergrond die hij in zijn habitus liet doorschemeren en zelfs uitdrukkelijk accentueerde met zijn open kraag en kortgeknipte kop. Hij heeft daarmee – denk ik – wel eens gekoketteerd. Maar voor het zover was, heeft hij er veel voor moeten overwinnen, aan academisch en elitair misprijzen en misschien ook wel aan eigen schaamte.

J'ai passé la plus grande partie de ma jeunesse dans un village reculé du Sud-Ouest de la France. Et je n'ai pu satisfaire aux demandes de l'institution scolaire qu'en renonçant à beaucoup de mes expériences et de mes acquisitions premières, et pas seulement à un certain accent (...).

Of nog eens in andere bewoordingen:

(...) En France, le fait de venir d'une province lointaine (...) confère un certain nombre de propriétés qui ne sont pas sans équivalents dans la situation coloniale (...). Il y a des formes plus ou moins subtiles de racisme social qui ne peuvent pas éveiller une certaine forme de lucidité; le fait d'être constamment rappelé à son étrangeté incite à percevoir les choses que d'autres peuvent ne pas voir ou sentir. Cela dit, il est vrai que je suis un produit de l'École normale qui a trahi l'école normale (...).

Daartegenin voert Bourdieu aan, een sociologie die zich ten doel stelt, 'la dissémination des armes de défense contre la domination symbolique.'

* Uitgesproken op een bijeenkomst in Maison Descartes, Amsterdam, februari 2002 ter nagedachtenis van Pierre Bourdieu.

1 P. Bourdieu & L. Wacquant, *Réponses; pour une anthropologie réflexive*. Paris, Le Seuil, 1992, pp. 176-177.

2 Geciteerd in Jeanine Verdés-Leroux, *Le savant et la politique. Essai sur le terrorisme sociologique de Pierre Bourdieu*, Paris: 1998, Grasset, p. 11.

Bourdieu was, in de programmatische bewoordingen van Norbert Elias, een toonbeeld van de socioloog als mythenjager. In de laatste jaren van zijn leven is de nadruk misschien te veel komen te liggen op de politieke lading van zijn oeuvre en zijn optreden. Dat was ook door zijn eigen toedoen. Maar de ware betekenis van Bourdieu ligt toch in zijn sociologisch werk, dat niet los te maken is van die emancipatore inzet. Hij was iemand, die hoe eigen en eigenzinnig ook, de grote traditie van het vak heeft voortgezet. Hoe bijzonder en uitzonderlijk zijn bijdrage is geweest, het is nu al in te zien dat hij zijn voorgangers vond in de hoofdstroom van de sociaal-wetenschappelijke traditie en de hoofdlijnen van het vak heeft doorgetrokken. Onderwijs ('reproductie'), taal en cultuur waren zijn hoofdthema's en daarin ging het steeds om de machtsverhoudingen tussen mensen, om de manier waarop de machtsmiddelen voor een symbolische dominantie, of preciezer, een machtsuitoefening met symbolische middelen, werden ingezet. Bourdieu heeft altijd vastgehouden aan de gedachte dat de beschrijving daarvan ook een bevrijding ervan inhield. In die zin was hij een verlichter. In zijn werk maakte hij daarbij gebruik van uitvoerige empirische en vaak statistisch bewerkte onderzoeken. Die waren niet hoofdzaak, eerder middel om zijn theoretische (en dus politieke) argumenten kracht bij te zetten. Goudsbloms uitdrukking 'de retoriek van de empirie' is op zijn werk bij uitstek van toepassing. Wat het krachtigst zal gedijen is zijn begrippenapparaat, tegelijk lenig en krachtig, en ook gedegen theoretisch onderbouwd. Maar toch niet zo origineel als wel werd gedacht en door hem zelf werd voorgesteld, integendeel, ook dit gedachtengoed is nauw verknoopt met de sociologische traditie. Denk maar aan de alom toepasbare termen als 'champ' en vooral 'habitus' (ook al door Norbert Elias gebruikt).

De stijl van Bourdieu wordt vaak gekenschetst als ingewikkeld, ondoordringbaar, in zich zelf gekeerd. Die stijlkenmerken hebben een bedoeling: ze dienen om de tekst te beschermen tegen vluchtige lezing en tegen een gemakzuchtige inpassing in de gangbare opvattingen van de dominerende kring, en ook tegen de waan van alledag. Er is hier zeker een echo van Adorno, ook al een onleesbare. Toch, bij lezing en herlezing is in de paragrafen van Bourdieu altijd een betekenis, een weerspreekbare stelling te vinden en dat is meer, veel meer dan men van de meeste van zijn roemrijke landgenoten, tevens tijdgenoten en vakgenoten zeggen kan. Hij heeft er zelf wel eens in een gesprek met mij van gezegd dat hij in één zin, althans in een alinea een 'sociaal feit' in zijn geheel, met al zijn nuances, tegenstrijdigheden, clausuleringen en kwalificaties, wilde weergeven alsof die passus in zijn syntax, woordkeus en grammatica gelijkvormig zijn moest, isomorf, aan de sociale realiteit die daarin onthuld, getekend en

gefixeerd wordt, tegelijkertijd ontmaskerd en aangeklaagd en juist daardoor minder vatbaar voor manipulatie door de heersende machten, met alle bevrijdende werking van dien voor de lezer die met dit inzicht gewapend zich beter teweer kan stellen tegen de symbolische manipulatie die tot dan toe mogelijk was juist doordat die werkelijkheid onbeschreven, ongeweten was gebleven. Dit lijkt mij een goed voorbeeld van een Bourdiviniaanse zin en er staat inderdaad iets dat u misschien bij eerste aanhoren (en zelfs bij eerste lezing) deels is ontgaan.

In een heel ander, veel verstaanbaarder register heet dat: 'ouvrir sa geule': je bek opendoen, zoals hij het kernachtig zei in een gesprek met Günter Grass.³

In dat tweegesprek keren beiden zich tegen de onstuitbare opkomst van het neo-liberalisme, dat door Bourdieu getypeerd wordt als een *révolution conservatrice*:

Une révolution conservatrice est quelque chose de très étrange: c'est une révolution qui restaure le passé et qui se présente comme progressiste, qui transforme la regression comme progrès. Si bien que ceux qui combattent cette regression ont l'air eux mêmes d'être regressifs.

En dan met een typerende overdrijving: 'Ceux qui combattent la terreur ont l'air eux-mêmes terroristes.' En hij voegt daar nog een paradox aan toe: 'la force du néo-libéralisme est qu'il est mis en application, au moins en Europe, par des gens qui s'appellent socialistes. Que ce soit Schröder, que ce soit Blair, que ce soit Jospin (...)' – en mogen we Kok in zijn paarse kabinet eraan toevoegen? – '(...) ce sont des gens qui invoquent le socialisme pour faire du neo-libéralisme.'

Bourdieu vervolgt deze passage met de constatering dat voor een 'sociaal Europa' een Europese sociale beweging noodzakelijk is en daar waar de overheersing ook en vooral een symbolische dominantie is, zijn het juist de intellectuelen die daarin een voortrekkersrol te spelen hebben in Europa.

Het typeert Bourdieu dat hij actief heeft bijgedragen aan de vorming van een Europese intelligentsia, aan de vorming van intellectuelen niet alleen *in* Europa, maar ook *van* Europa. Hij heeft dat gedaan met zijn tijdschrift *Liber*, dat aanvankelijk werd opgenomen als apart katern in verschillende grote kranten van Europa (*Libération*, *Repubblica*, *Times*, als mijn herinnering me

3 (Le Monde, 3 december 1999).

niet misleidt) en toen dat mislukte verscheen *Liber* in vertaalde edities, in verschillende landen, in Oost- en Centraal-Europa. Maar in *Liber* bleek een zwakte van de beweging van Bourdieu, die zich ook manifesteerde in zijn andere, zeer invloedrijke tijdschrift *Actes de la Recherche*: het was toch vooral een éénmansbeweging, geheel geformeerd rondom de persoon en het oeuvre van Pierre Bourdieu.

Veel collega's met wie hij ooit eens samenwerkte, Boltanski voorop, hebben later met hem gebroken en werden soms verbitterde tegenstanders. Ik kan mij daar iets bij voorstellen.

Mijn eigen toenadering tot Bourdieu begon met een *coup de foudre*, een inzicht als een blikseminslag, een intellectuele verliefdheid. Ik las *La Distinction* en legde het na de eerste tien bladzijden terzijde, omdat het zo dicht lag bij wat ik wilde gaan schrijven, omdat wat ik daar las bij mij al zozeer op het puntje van mijn tong lag, dat ik niet langer lezen wilde, maar het eerst zelf wilde bedenken langs de lijnen die hij in die inleiding had uitgezet. Toen ik dat voor mezelf had uitgedacht, in één grote invuloefening van al die nog ongelezen pagina's, kon ik het boek weer oppakken en verder lezen om na te gaan of ik de implicaties van die opzet goed had doordacht. Dat is me in mijn leven maar een paar keer overkomen. En bij mij is die liefde nooit in haat omgeslagen. Ik schreef *Kwaliteit is klasse* als een eigen exercitie in de cultuurtheorie van Bourdieu. Ik had het me kortom 'eigen' gemaakt. En daarmee had ik er in zekere zin 'genoeg' van. Ik bedoel, het is me nooit te veel geworden, ik was verzadigd, maar ik was het niet zat.

Een paar jaar later kwam Bourdieu twee weken naar de Amsterdamse School als *distinguished professor* voor een aantal seminaria met de promovendi. Toen hij zich eenmaal hiervoor had vrijgemaakt, zette hij zich, zoals altijd, volledig in, las en besprak de stukken van de promovendi met aandacht, toewijding en geduld. Ik denk dat hij toen heel erg lief was voor de mensen met wie hij werkte. En ik gebruik juist dat woord, omdat de man die probeerde *l'amour de l'art* te demystificeren, misschien toch en veel meer dan hem wordt nagegeven, een belangeloze liefde had voor de sociologie. Het mag waar zijn dat hij weinig royaal was jegens zijn intellectuele voorgangers en weinig ruimte bood aan zijn tijdgenoten en medewerkers, maar hij kon heel gul zijn, bijvoorbeeld tegenover Norbert Elias die hij niet als een bedreiging hoefde te zien, en ook tegenover bijvoorbeeld Johan Heilbron en tegenover mij.

In 1997 kwam ik op zijn uitnodiging voor een jaar naar het Collège de France als gasthoogleraar op de *chaire Européenne*. Van tijd tot tijd gingen we samen lunchen en zo leerde ik hem beter kennen. Het was geen man die makkelijk leefde. Hij werkte heel hard, altijd. En hij was, toen al, zeer vermoeid. Hij was

een ongeneselijke insomniac. Hij kon daar bitter over klagen en het even later totaal vergeten als het gesprek een wending nam die zijn belangstelling, zijn haast vraatzuchtige aandacht, wekte. Hij was ook een man die de *Misère du monde* bijna letterlijk op zijn schouders torste. Als we dan terugliepen naar de annexe van het Collège in de rue du Cardinal Lemoine werd hij gedurig aangeschoten door studenten en collega's die hem nog een stuk van eigen hand wilden laten zien, of van hem een artikel verlangden, of een aanbeveling nodig hadden of simpelweg zijn mening over het een of ander wilden horen. Op de trap en in de lift moest hij die verzoeken en verzoeken dan afwimpelen en eigenlijk kon hij dat niet. Kreuenend verontschuldigde hij zich, tegenover de smekeling en dan nog eens tegenover mij. Op kantoor had hij zich omringd door die geduchte schepselen, Parijse secretaresses, die men slechts nederig en beverig tegemoet kan treden, maar ook dit veiligheidsordon kon hem niet beschermen tegen de aanspraken van de anderen.

Hij was, ook toen, wereldberoemd. Er was in die laatste jaren niemand die zozeer de typisch Parijse positie van *maitre à penser* belichaamde als Bourdieu. 's Avonds op de place Auguste Comte kon je soms studenten verhit horen kiftten, niet over de meisjes, niet over de sport, zelfs niet over de politiek, maar over deze of gene stelling van Pierre Bourdieu. Hij liet meer en meer van zich horen als politieke leidsman, voorganger van het *gauche de gauche*, van 'links links'. Hij was de spreekbuis van de *sans papiers* en van de stakers en de *immigrés*. Hij bleef altijd hevig betrokken bij het Algerije van zijn onderzoeksjaren. Hij was in die dagen in Frankrijk nog zichtbaarder aanwezig dan Foucault ooit geweest was, nog intenser dan Derrida, hij was eigenlijk in dat wonderlijke intellectuele landschap alleen nog te vergelijken met Jean-Paul Sartre (nog iemand op wie ik ooit, als zeventienjarige, verliefd geweest ben en die ik ook nooit echt heb kunnen haten, al acht ik Bourdieu veel hoger, ook al omdat hij anders dan de filosoof Sartre nooit onzin geschreven heeft en de waanzin altijd heeft bestreden. Denk aan zijn stellingname tegen Heidegger en zijn waardering voor de ontmaskering van de *imposteurs intellectuels* door Socal).

Maar lief als hij was, bedrukt door alle zorgen van de wereld, hij was ook een vechtjas. En hij speelde het hard. Het werd ook heel hard tegen hem gespeeld. In Parijs werd ik door vele collega's gevraagd om uit eten te gaan, en bij het nagerecht bleek telkens weer dat ook deze disgenoot Bourdieu haatte met digestieve hartstocht. Mij hield niemand iets tegen, ik zou toch weldra weer vertrekken en ik nam dus niemand zijn plaats in. Maar in Parijs zijn de vijanden van je vijanden je vrienden niet, de tegenstellingen zijn daar multi-dimensionaal en de vijanden van je vijanden zijn dus je ergste vijanden. En Bourdieu wekte de grootste tegenstand.

Na een aanvankelijk bereidwillige ontvangst bij de aanvang van mijn jaar op het Collège de France door de medewerkers van het bureau, kwam ik in een verwarrend vacuüm terecht. Niets kon meer, mijn secretaresse was opeens niet langer mijn secretaresse, de post kon opeens niet verzonden worden, een envelop of een paperclip was niet te krijgen en moest in zeventvoud worden aangevraagd bij het kantoor van de administrateur, een appartement was niet te vinden en een werkkamer kreeg ik niet. Wat was er aan de hand? Dat bleek pas veel later: Bourdieu voerde oorlog met Dagron, de beheerder van het Collège, over de vraag wie de gasthoogleraar moest onderbrengen. Hij vocht ook die kwestie heel beginselvast uit, over mijn hulpeloze hoofd. Het is nog allemaal goed gekomen, daar niet van, en ik heb ten slotte mijn hele boek over de talen daar op het Collège, in het Frans geschreven. Maar niet in publicabel Frans. Onder het voltooide manuscript schreef ik 'Oops, wrong language' en ik herschreef het boek in het Engels.

De man die eindelijk toestond dat er een film over hem gemaakt werd, liet toe dat die als titel meekreeg: *La sociologie est un sport de combat*. Voor hem was dat zo, en het woord 'sport' is daarin het minste op zijn plaats, 'combat' het meest.

Met sardonisch genoegen vertelde hij me dat hij zijn promovendus Bruno Latour bij zijn promotie had toegebeten: 'Mais monsieur, vous ne voulez quand-même pas commencer votre carrière comme imposteur?' Ik geloof dat Latour niet frequent genoeg naar hem verwezen had. Over zijn rivaal voor de candidatuur bij het Collège, de mathematisch socioloog Boudon, die mijn *In care of the state* in het Frans had uitgegeven (onder de afschuwelijke titel *Sous l'aile protectrice de l'État*), vertelde hij dat hij hem had weten te verslaan door Boudons wiskundige verhandelingen voor te leggen aan de vertegenwoordigers van de exacte wetenschappen in het Collège. 'Dat was afdoende,' voegde hij er sarcastisch aan toe. In mijn boek over de talen was hij denk ik teleurgesteld, omdat ik weinig had gedaan met zijn taaltheorieën. Overigens niet omdat ik die niet heel belangrijk zou vinden, maar omdat ik het in dat boek over iets anders heb.

Kortom, Bourdieu was ontzagwekkend en ontzaggelijk. Hij heeft, ondanks alle tegenstand, de sociologie in Frankrijk en in Europa een tiental jaren gedomineerd. Hij was en is ook in de Verenigde Staten van grote invloed en heeft daar tegenwicht kunnen bieden aan de verschraling en veramtelijking van het vak, door zijn theoretische vernieuwing en zijn intellectuele habitus.

Met Elias en Foucault heeft hij de Europese sociologie vernieuwd en nieuw leven gegeven. Ik zou nu in Frankrijk en Duitsland, toch de thuislanden van de

sociologie, geen zijns gelijken weten en niemand die de leegte kan vullen die hij zo pijnlijk en verdrietig achterlaat.

Op een dag waren Pierre Bourdieu en ik uit eten geweest, hij had zich beklagd over de druk van al het werk dat hij zich had aangehaald. In een opwelling zei ik: 'Maar u bent zo beroemd, beroemder dan wie dan ook van ons ooit zal worden. U bent eigenlijk aan ons allemaal verplicht om – namens ons – van die roem te genieten.' Maar ik geloof niet dat hij zich dat ooit heeft toegestaan.